UOT 94; 94”16/18”

ELZA PAŞAYEVA
Gəncə Dövlət Universitetini Ümumi tarix kafedrasının dosenti, t.ü.f.d.
pashyevya.elza23@mail.ru

XVII –XVIII ƏSRLƏRDƏ KRIM TÜRKLƏRİNİN MƏDƏNİYYƏTİ

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/103/25-29

“Avropanın incisi“ adlandırılan Krım yarımadası ayrı-ayrı xalqların və dövlətlərin, fərqli dinlərin təmas nöqtəsi olmuşdur. XVII-XVIII əsrlərdə Krımın düşdüyü ağır iqtisadi-siyasi vəziyyət Krımın etnik mədəniyyətinə xeyli zərbə vurdu. Lakin buna baxmayaraq Krım türkləri öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirə bildilər. XVII əsrdə Krımda dəftərxana-kargüzarlıq işləri çox yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Tərcümə və səfirlik işləri türk və latın dillərində aparılırdı. Krımda onlarla kitabxanalar və kitab evləri fəaliyyət göstərirdi. Krımda ədəbiyyat və memarlıq xeyli inkişaf etmişdi. XVIII əsrdə Krımda xalq məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. XVII-XVIII əsrlər Krım mədəniyyəti tarixində islam dininin də özünəməxsus rolu olmuşdur. Məscidlərin tikintisi və onların nəzdində mədrəsələrin fəaliyyəti mühüm yer tuturdu.

Açar sözlər: etnik mədəniyyət, dəftərxana, kargüzarlıq, şəxsi kitabxana, əlyazmalar, xəttat, kitab nəşri, memarlıq, mədrəsə.

Giriş. “Avropanın incisi” adlandırılan Krım yarımadası ayrı-ayrı xalqların və dövlətlərin, fərqli dinlərin də təmas nöqtəsi olmuşdur. Antik dövrdə “Böyük İpək Yolu” Krımdan keçərək Çinlə Romanı – Şərqlə Qərbi birləşdirirdi. Mütəxəssislərin fikrincə Krım yarımadası öz adını türk sözü olan “qırım”dan götürmüşdür. “Qırım” sözü türk dillərində “xəndək” mənasını verir. Qədim Türk Yurdu olan Krımın mənbələrdə adı çəkilən ilk sakinləri kimmerlər və iskitlər hesab edilirlər. İskitlərin Krımda miladdan öncə VI-V yüzilliklərdən başlayaraq 800 ildən çox davam etmiş ağalığına III yüzillikdə qədim alman tayfalarından olan qotlar və onların müttəfiqləri olan alanlar son qoydular. Krımdakı iskit padşahlığının paytaxtı indi Simferopol adlandırılan Ağ Məscid idi. Lakin qotların Krımda ağalığı uzun sürmədi. 370-ci ildə Balamber xanın başçılıq etdiyi 100 minlik hun ordusu qotları Krımın dağlıq hissəsinə sıxışdırdılar. Krımda Türk etnik plastının ikinci qatı hunlarla bağlıdır. Hunların böyük hökmdarı Atillanın ölümündən sonra onun böyük oğlu Ərən Krıma qayıtdı. Krıma qayıdan Ərənin ordusunun əksəriyyətini Bulqar türkləri təşkil edirdilər. Türkoloqlar “Alp Ərən” sözünün bu addan götürüldüyünü qeyd edirlər. Şimali Azərbaycana gələn Ərən 451-ci ildə buradakı Sasani ordularını darmadağın etdi. Krımın hələ qədimdən müharibələr meydanına çevrilməsinə baxmayaraq Krım türkləri öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirmiş və tarixin bütün dönəmlərində özünəməxsus mədəniyyəti ilə seçilmişdir.

Krım xanlığının XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq düşdüyü ağır iqtisadi-siyasi vəziyyət, daha sonra isə Krımın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi Krımın etnik mədəniyyətinə xeyli zərbə və ziyan vurdu. Lakin buna baxmayaraq krım türkləri öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirə bilirdilər. Krım xanlığı zamanında orada mədəniyyət kifayət qədər yüksək səviyyədə idi. Təhsil də öz dövrünə görə müəyyən qədər geri qalsa da ancaq yüksək təhsil vermək inkanlarını hələ itirməmişdi.

XVI-XVII əsrlərdə Krımda dəftərxana-kargüzarlıq işləri çox yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Əsas tərcümə və səfirlik işləri əsas etibarıilə türk və latın dillərində aparılırdı. Bu dillərdə yerli mütəxəssislərdən əlavə İtaliya və Yunanıstandan gələnlərin də vasitəçiliyindən istifadə edilirdi. XVI əsrə qədər Krım xanlığı dəftərxanası Qızıl Ordu dövlətinin meyarları əsasında qurulmuşdu. Kargüzarlıq işlərində türk dili üstünlük təşkil edirdi. Lakin XVI əsrdən, yəni Məhəmməd Gireyin dövründən başlayaraq Osmanlı dövləti sisteminə keçildi və işlərdən bəziləri ərəb dilində aparılmağa başlandı.

Krımda onlarla kitabxanalar və kitab evləri fəaliyyət göstərirdi. Krım xanının kitabxanası bunlar içərisində ən zəngin olanı idi. Kitabxananın əsası bəzi məlumatlara görə XV əsrdə qoyulmuş və artıq XVIII əsrdə Şərgin məşhur kitabxanalarından birinə çevrilmişdi. Lakin 1736-cı ildə kitab-

xana Münxen orduları Baxçasaray şəhərini yandırarkən xeyli ziyan görmüş və nadir əlyazmalar yandırılmış, ya da qarət edilmişdi. XVIII əsrdə Krımın məşhur kitabxanalarından biri də Əbusuud Əfəndi deyilən bir alimin şəxsi kitabxanası idi. Bu şəxs Krımda qazıəsgər vəzifəsini tutur və zəkasına,elminə görə isə hətta Osmanlı dövlətində də məşhur idi. Bundan başqa məscidlərin, hətta kənd məscidlərinin də zəngin kitabxanaları olurdu. Buna misal olaraq XIX əsrin sonunda Krımın Azis kəndinin məscidində xeyli miqdarda qədim əlyazma və kitab aşkar edilmişdi. Kitabxanalardan başqa kitab üzü köçürülməsi sənəti də yüksək inkişaf etmişdi. Bu sənət özünün yüksək pilləsinə məhz XVI-XVII əsrlərdə çatdı. Belə sənətkarlardan Şaban Mirzənin (XVI əsr) adı çəkilir. Bundan başqa Məhəmməd ibn Yusif ibn Məhəmməd (XVIII əsrin əvvəli), Çələbi ibn Molla ibn Osmanın adlarını (XIX əsrin əvvəli) çəkmək lazımdır [3, s.115].

Yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, Krımdan çıxan savadlı adamlar başqa dövlətlərin, xüsusilə də, Osmanlı dövlətinin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayırdılar.Bunlardan Layiq Mehmet Əfəndi (1740-cı ildə vəfat etmişdir)əvvəl müxtəlif Osmanlı şəhərlərində müdərris olmuş, daha sonra isə İstanbul qazisi, sonra isə Anadoluda qazi əsgər olmuşdur. Kalliqraf və şair kimi ad çıxarmışdır. 1750-ci ildə vəfat etmiş Mustafa Rəhmi bəy Osmanlı sultanının saray tarixçisi, şair, xəttat kimi ad çıxarmışdı. 1756-cı ildə vəfat etmiş Səlim baba Köprülü Osmanlıda məşhur olan qadriyyə təriqətinin şeyxlərindən idi. Tatarcıq Abdulla əfəndi (1730-1797) III Səlim dövründə Osmanlı dövlətində həyata keçirilən və ya təşəbbüs göstərilən islahatların, eyni zamanda nəşr edilən qanunların əksəriyyətinin müəllifi idi. Əhməd Kamil Əfəndi (1821-ci ildə vəfat etmişdir) musiqiçi,şair, alim və dövlət xadimi olmuşdur. O, Əndərunda təhsil almış və orada da dərs demişdir. Bundan başqa Osmanlı dövlətində müəzzinbaşı rütbəsində çalışmış, qazıəsgər və müxtəlif mədrəsələrdə müdərris olmuşdur [3, s.120].

1723-cü ildə Krımda karaim türkləri tərəfindən kitab nəşr edilməsi işinə də başlanıldı. Bundan sonra Kəfədə, Baxçasarayda və Balaklavada da kitab nəşr edən yerlər açıldı. Bu kitab nəşri, yazı işinə təkan verməklə yanaşı, eyni zamanda tədris və təhsilin də keyfiyyətini yüksəltmiş oldu.

Krımda xanlıq dövründə ədəbiyyat da xeyli inkişaf etmişdi. Krımın şair və ədəbiyyat xadimlərindən Hüseyn Kəfəvi Əfəndinin (təx.1550-1601), Seyid Musa Əfəndi Kəfəvinin(1583-1644) və s. adlarını çəkmək olar. Saray ədəbiyyatından başqa aşıq yaradıcılığı da güclü inkişaf etmişdi. XVII-XVIII əsrlərdə Krım aşıqlarından Aşıq Ömər öz yaradıcılığında xalqın ənənələri ilə sufi motivlərini cəmləşdirirdi. Buna görə də onun şerləri müxtəlif sosial təbəqələr arasında geniş yayılmışdı.

Krım tatarlarında memarlıq da geniş inkişaf etmişdi. Dövlətin paytaxtı olan Baxçasaray XVII-XVIII əsrlərdə doğrudan da gözəl bir şəhərə çevrilmişdi. Şəhərin başlıca küçəsi Çürük Su adlanırdı və böyük bir xiyabana çevrilmişdi. Şəhər tam memarlıq qanunlarına uyğun salınmışdı. Bundan başqa şəhərdə yaxşı təşkil edilmiş çirkab suların axıdıldığı qurğu sistemi də var idi. Krım şəhərlərinin yüksək memarlıq üslubuna malik olduğunu işğaldan sonra buraya səyahət edən alman, ingilis və fransız səyyahları da göstərirdilər. Xüsusilə bu gözəllik Rusiya işğalından sonra şəhərlərə köçürülən xristianların tikdikləri və tam antisanitariya şəraitində olan küçələrin fonunda daha çox nəzərə çarpırdı. Bütün xarici səyyahlar krım tatarları tərfindən salınan və onların yaşadığı küçəlrin daha səliqəli, təmiz olduqlarını göstərirdilər.Bakalava, Gezle, Kəfə və başqa şəhərlər də gözəl memarlıq üslubuna malik olan şəhərlər idilər.

Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra Rusiya hakimiyyəti də təhsilin inkişafı üçün müəyyən işlər görməyə başladı. Bunlardan ilk olaraq 1786-cı ildə Rusiyada xalq məktəbləri haqqında nizamnaməyə uyğun olaraq Simferopolda 1793-cü ildə dördillik Əsas Xalq məktəbi açıldı. Məktəb dörd il fəaliyyət göstərdikdən sonra 1797-ci ildə iki illik Kiçik Xalq məktəbinə çevrildi. 1 sentyabr 1806-cı ildə isə həmin xalq məktəbi Simferapol qəza məktəbinə çevrildi. XVIII əsrin sonunda atılmış bu addımdan sonra Krımın başqa yerlərində də xalq məktəbləri fəaliyyət göstərməyə başladı. Lakin bu məktəblərin demək olar ki, hamısı yerli ianələrin hesabına fəaliyyət göstərirdi [1, s.205].

XVII-XVIII əsr Krım mədəniyyəti tarixində islam dininin də özünə məxsus rolu olmuşdur. 1783-cü ilə qədər Krımda İslam tarixi inkişafında ən azı iki mərhələdən keçmidir. Birincisi, Krım ulusunun, eləcə də Məmlük Misirinin daxil olduğu Qızıl Ordanın şərq torpaqlarının təsiri ilə bağlı idi. İkinci mərhələ 1475-ci ildə, yarımadanın cənub sahillərinin Osmanlı tərəfindən fəthindən sonra Krım xanlığının ən güclü Osmanlı mədəni və dini impulsunu yaşadığı zaman başladı. Bununla belə, Orta Asiya təsiri xeyli zəifləsə də, hələ də tamamilə yoxa çıxmadı, çünki Osmanlı Krımı Orta Asiya

zəvvarlarının yolunda idi. XV əsrin sonlarından iyerarxik pilləkənin ən zirvəsində, xanların və Krım əyanlarının arasında üləma, seyid və hörmətli şeyxlərin nümayəndələri var idi. Xan sarayının və əyanlarının Osmanlı üslubunda islamlaşdırılması prosesi, geniş miqyasda Sahib Girayın hakimiyyəti dövründə başa çatmışdır. O, son dərəcə dindar bir hökmdar idi.

1666-cı ildə Köhnə Krım bazarının yaxınlığında 1263-cü ildə buxaralı bir nəfər tərəfindən əsası qoyulmuş dörddəbir məscidi tapılmışdır.Burada aşkar edilmiş Numizmatik tapıntılar aydın şəkildə göstərir ki, XIV əsrin birinci yarısında Qızıl Ordanın Volqanın qərbindəki bölgələri ilə onun Orta Asiya bölgələri arasında sıx əlaqələr var idi. Müxtəlif kateqoriyalı abidələrin tapıntıları ilə bağlı geniş statistik məlumatlar olmadığından bu əlaqələrin miqyasını qiymətləndirmək çətin olsa da, bu əlaqələrin təkcə ticarət deyil, həm də köç xarakteri daşıdığı şübhəsizdir. Bu vahid məkan, dövlət ərazisinin ümumiliyi ilə yanaşı, həm də İslam ənənəsi ilə bağlıdır: xüsusən, ümumi dini mətnlərin (Krımda və Volqada XIII-XIV əsrlərə aid kitabələrdəki hədislər) yayılması, eləcə də dini hakimiyyət orqanlarının - şeyxlərin vahid ölkə daxilində (Mərkəzi Asiyadan) və onun hüdudlarından kənardan (Kiçik Asiyadan) Krıma və Orta Volqaboyu ərazilərə miqrasiyası ilə əlaqədardır. Orta Asiyadan olan zəvvarların bir hissəsi Məkkəyə gedib, Krımdan keçib geri qayıdırdı. Belə ki, buna dəlalət edən sənədlər arasında Səmərqənd "alimi" Mövlanə Müslihiddin Daşkəndi və onun yoldaşlarının Krımdan keçərək həcc ziyarətindən qayıdarkən geri qayıtmasına köməklik göstərilməsi üçün müraciət (3 zülhicə 980-ci il hicri – 6 aprel 1573-cü il) etdiyi sənəd var. Beləliklə, Krımın Orta Asiya ilə dini əlaqələri, görünür, kifayət qədər sıx idi [5, s.301].

Hacı Giray tərəfindən paytaxtın Kırk-Yerə köçürülməsi orada məscid və mədrəsə tikilməsinə səbəb oldu. Təxminən 1500-cü illərdə Salaçikdə (gələcək Baxçasarayın ətrafı) Qırk-Yerin ətəyində I Xan Mengli-Girey "Zıncırlı" mədrəsəsini qurdu. "Zəncir": giriş qapısının üstündə asılmış iki dəmir zəncir, içəri girənləri başlarını aşağı salmağa məcbur etdiyi üçün bu ad, görünür, mədrəsənin təməli qoyulandan xeyli sonra yaranıb və ilk vaxtlar onun yaradıcısının adını daşıyır. Bu təhsil müəssisəsi Krımda İslam tarixində müstəsna rol oynamağa müvəffəq olmuşdur. "Zıncırlı" mədrəsəsi Qızıl Ordanın Avropa hissəsinin ərazisində demək olar ki, yeganə islam təhsil müəssisəsi idi ki, burada 400 ildən artıq fasiləsiz dini təhsil verilmiş, 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir.

Mədrəsənin binası, təbii ki, boş yerdə tikilməyib: ondan əvvəl hansısa başqa bina, hətta onların bir qrupu, yəni yaşayış məntəqəsi, ehtimal ki, Qızıl Orda dövrünə aiddir. Binanın divarında üç sətirli ərəb yazısı olan lövhə qorunub saxlanılmışdır.

Mədrəsənin divarındakı bina kitabəsinin mətninə ilk müraciət edən məşhur Osmanlı səyyahı və yazıçısı Övliya Çələbi olmuşdur. Övliya Salaçiki təsvir edərkən belə xəbər verir: "Deyildiyi kimi, əvvəllər bu Əski Salacıq şəhərində çoxlu mehmanxanalar, məscidlər, hamamlar və mədrəsələr var idi. İndi Mengli Geray xanın böyük mədrəsəsi var. Onun hündür qapısının üstündə açıq-aşkar müstəsimi dəst-xətti ilə belə bir tarix yazılmışdır: "O, bu mədrəsənin səxavət sahibi Allahın köməyi ilə, Əl-Hacı Geray Xanın oğlu Menqli Geray Xanın köməyi ilə tikilməsini əmr etdi. Onun səltənətini Allah qiyamətə qədər uzun etsin. 906" [5, s.312].

Mədrəsənin maddi təminatının əsasını qərb sahilində Baxçasaraydan 25 verst aralıda yerləşən Ulukul kəndindəki vəqf torpaqları (təxminən 5000 hektar) təşkil edirdi. Torpaq mədrəsələrinin miqdarı ilə bağlı məlumatlar müxtəlifdir. Əblyakim İlmi (1887-1947) Halim-Girayın 1909-cu ildə nəşr etdirdiyi "Gülbün-i xanan" mətninə qeydlərdə yazırdı ki, mədrəsənin Ulukul kəndində 800 hektar vəqf sahəsi var. Üstəlik, müqaviləyə əsasən, gəlirin yarısı tələbələrin saxlanmasına, yarısı isə mədrəsənin xeyrinə gedir. İllik gəlir, onun fikrincə, 20.000 rubl idi və torpaq və idarəetmə yaxşılaşdırılsa, gəlir bir neçə dəfə arta bilərdi.

Müderris "Zincirli" də vəqflərdən gəlir əldə edirdi. Beləliklə, XVII əsrin əvvəllərində. Qazi-Girey, gəliri Menqli-Girey mədrəsəsinin Müderrisi üçün nəzərdə tutulan vəqfxanaya Qozlevdə bir ev və çayxana bağışlamışdı.

Məscidlərin və çox güman ki, mədrəsələrin tikintisi (onlar çox vaxt məscidlərin yanında yerləşdirilirdi) təkcə hakim sülalə üzvləri tərəfindən deyil, həm də Krımın böyük hörmətli şəxsləri tərəfindən həyata keçirilirdi. Məsələn, XVII əsrdə Övliya Əbdərrəhman bəyin Akmeçetdəki (müasir Simferopol) məscidi üzərində 1508/09-cu ilə aid tikili kitabəsini qeyd edir. 1509-cu ildə Simferopolda tikilmiş Cami-Kəbir 1740-cı ildə kafirlər tərəfindən dağıdıldıqdan sonra bərpa edilmişdir.

Krım məscidlərini qadınların tikdirməsi haqqında da tarixi məlumatlar vardır. Məsələn, Baxçasarayda bu günə qədər gəlib çatmış Təh-tali məscidi portaldakı tikinti kitabəsinə görə, xan əl-hac Səlim-Gireyin qızı Bek-xan-Sultan tərəfindən tikilmişdir. Xanım hicri 1125-ci ildə (1713-cü ildə) bu məscidi tikdirmişdir. Məscid və mədrəsələrdə böyük kitabxanalar olurdu. Zıncırlı mədrəsəsinin kitabxanası çox böyük idi [5, s.318].

Hicri 1156-cı ildə (25 fevral 1743 - 14 fevral 1744) II Xan Selyamet-Girey (1740-1743) Baxçasaray sarayında indi Bolşoy və ya Xan kimi tanınan yeni məscid tikdirdi. Məsciddə geniş kitabxana təşkil edilmiş və onun əsasını Osmanlı Sultanı I Mahmudun (1730-1754) Səlyamət-Girəyə göndərdiyi əlyazmalar təşkil etmişdir. Krım xanlarının "Müxtəsər" tarixçəsi adlanan tarixə görə, "əcəb məscidinin xətibi və imamının, həmçinin müəzzinlərin və onların naiblərinin təsdiqi edildi. Və padişahın göndərdiyi kitablar təhlükəsizliyi üçün möhürlənərək möminə məscidinin kitabxanasına qoyuldu". Bu hədiyyənin böyük hissəsi - I Mahmud və Səlyamət Girayın möhürləri olan iyirmiyə yaxın əlyazma hazırda Baxçasaray Tarix-Mədəniyyət və Memarlıq Muzey-Qoruğunun kolleksiyasında saxlanılır. Kolleksiyanın başqa bir hissəsi - sözdə bir hissəsi olaraq Sankt-Peterburqda, Rusiya Milli Kitabxanasının Baxçasaray kolleksiyası (1976-cı ildə Baxçasaray Tarix-Arxeologiya Muzeyindən Əlyazmalar şöbəsinə daxil olub). Hüquqi məzmunlu iki əlyazma nüsxəsində ilk səhifələrdə türk sultanı I Mahmudun, sonuncu səhifədə isə Səlyamət Girayın möhürləri vardır [10, s.131, 132].

Krımda islam hənifilik məzhəbində yayılmışdı.Ümumi islami qayda qanunlara baxmayaraq Krım tatarlarının özlərinə məxsus "əzizləri" ziyarət qanunu qorunub saxlanmışdı. Hətta əzizlərin qəbrini ziyarət etmək Məkkə Həcc ziyarətinə bərabər tutulurdu. Beləliklə , XVII-XVIII əsr Krım mədəniyyətində məscidlərin tikintisi və onların nəzdində mədrəsələrin fəaliyyəti mühüm yer tuturdu.

Nəticə. XVII əsrin son rübü - XVIII-ci əsrin əvvəllərində Krım xanlığının tarixində baş vermiş bir çox əlamətdar hadisələr sülalə və yerli əhalinin gözündə krım-tatar dövlətinin taleyini dəyişmək təhlükəsi yaradan yeni "tarixi çağırışlar"a səbəb oldu. XVII-XVIII əsrin sonlarında bu cür çağırışlar arasında Şimali Azov və Şimali Qara dəniz bölgələrində yeni sərhəd konfiqurasiyası xüsusi yer tuturdu. Onun yaranması, Avropa dövlətləri və Rusiya ilə müqavilələr sisteminə fəal şəkildə daxil olan Osmanlı İmperiyasının əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş beynəlxalq mövqeyinin nəticəsi idi. Krım salnaməçisi Seyid-Məhəmməd-Riza qeyd edirdi ki, o vaxtdan "Krım sakinləri dövrün hadisələrinə qorxu və intizar qapılarından baxmağa başladılar" [5, s.473]. Amma bütün bu mübarizələrə baxmayaraq Krım türkləri özünə məxsus mədəniyyətlərini inkişaf etdirmiş və qoruyub saxlamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. М.; Л., Издательство Академии Наук СССР, 1948. 448 с.
2. Орешкова С.Ф. Немировский конгресс. От двусторонних османо-российских отношений к Восточному вопросу / отв. ред. М.С. Мейер. М., Тип. изд-ва МБА, 2015. 336 с.
3. История Османского государства, общества и цивилизации: в 2 т. / под ред. Э. Ихсаноглу. М., Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006. Т. 1. 602 с.
4. Рибер А. Сравнивая континентальные империи // Российская империя в сравнительной перспективе: сб. ст. / под. ред. А.И. Миллера. М., Новое издательство, 2004. С. 33-70.
5. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты: в 2 т. / отв. ред. С.Ф. Орешкова. Т.1: Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. М., Изд. Дом «Рубежи XX1», 2005, 542 с.
6. Мурзакевич Н. Статейный список Великаго Государя Его Царскаго Величества посланников: Стольника Василия Михайлова Тяпкина, дьяка Никиты Зотова к крымскому хану Мурад-Гирею, в 1681 году // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1848. Т. 2. Отделение II. С. 568-658.
7. Орешкова С.Ф. Османская империя и Россия в свете их геополитического разграничения // Вопросы истории. 2005. № 3. С. 34-46.
8. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. / отв. ред. Г.Г. Литаврин. Ч. 2. М., памятники исторической мысли, 2001. 399 с.

9. Геровский Ю. Отношение Польши к Турции и Крыму в период персональной унии с Саксонией // Россия, Польша и Причерноморье в XV-начале XVIII вв.: сб. ст. М., изд-во «Наука», 1979. с.344-375.
10. Артамонов В.А. О русско-крымских отношениях конца XVII - начала XVIII в. // Общественно-политическое развитие феодальной России. М., АН СССР, Инс-т истории, 1985. с.71-88.

ЭЛЬЗА ПАШАЕВА
Доктор философии по историческим наукам,
доцент Гянджинского Государственного Университета

КУЛЬТУРА КРЫМСКИХ ТЮРКОВ В XVII-XVIII ВЕКАХ

Крымский полуостров, называемый «Жемчужиной Европы», был точкой соприкосновения разных народов и государств, разных религий. Тяжелое экономическое и политическое положение Крыма в XVII-XVIII веках оказало значительное влияние на этническую культуру Крыма. Однако, несмотря на это, Крымские тюрки смогли развить свою культуру. В XVII веке делопроизводство в Крыму развивалось на очень высоком уровне. Переводческая и посольская работа осуществлялась на турецком и латинском языках. В Крыму были десятки библиотек и книжных магазинов. В Крыму были высоко развиты литература и архитектура. В XVIII веке в Крыму действовали народные школы. Ислам сыграл уникальную роль в истории Крымской культуры XVII-XVIII веков. Важное место имело строительство мечетей и деятельность медресе при них.

Ключевые слова: этническая культура, канцелярские товары, делопроизводство, частная библиотека, рукописи, каллиграфия, книгоиздание, архитектура, медресе.

ELSA PASHAYEVA
PhD, Associate Professor of Ganja State University

CULTURE OF THE CRIMEAN TURKS IN THE 17TH-18TH CENTURIES

The Crimean peninsula, called the “Pearl of Europe,” was a point of contact between different peoples and states, different religions. The difficult economic and political situation of Crimea in the 17th-18th centuries had a significant impact on the ethnic culture of Crimea. However, despite this, the Crimean Turks were able to develop their culture. In the 17th century, office work in Crimea developed at a very high level. Translation and ambassadorial work was carried out in Turkish and Latin. There were dozens of libraries and bookstores in Crimea. Literature and architecture were highly developed in Crimea. In the 18th century, public schools operated in Crimea. Islam played a unique role in the history of Crimean culture in the 17th-18th centuries. The construction of mosques and the activities of madrassas attached to them played an important role.

Keywords: ethnic culture, stationery, office work, private library, manuscripts, calligraphy, book publishing, architecture, madrasah.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 30 oktyabr 2023-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21 dekabr 2023-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Səidə İsmayılzadə, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.